

SĂRĂCIA — O NOȚIUNE CE PRESUPUNE O ABORDARE INTERDISCIPLINARĂ

Venituri mici, lipsa averii, existență cu puțin deasupra limitei de subzistență sau chiar sub aceasta, condiții precare de locuit — toate acestea sînt caracteristici vizibile ale sărăciei. Sărăcia nu înseamnă, însă numai venituri mici și lipsa averii (în sensul de totalitate a bunurilor aflate în posesia unui individ); înseamnă, de asemenea, lipsa accesului la venituri mai mari și la șanse de a acumula avere, la o educație mai bună sau la șanse sporite de a găsi un loc de muncă. Desconsiderarea propriei persoane, neîncrederea în capacitatea de a avea un rol important în societate, sentimentele de dependență și neparticiparea la activitățile politice sau ale comunității din care fac parte, sentimentele de frustrare ce se pot transpune în crime, emigrare sau violență și amărăciune — sînt, de asemenea, reflectări ale privațiunilor pe care le încearcă săracii. Interacțiunea dintre săraci și mediul în care trăiesc are un rol esențial în generarea tensiunilor pe care aceștia le resimt. Aceste tensiuni pot crește datorită felului în care persoanele sărace se percep comparativ cu grupul de referință, precum și datorită discrepantei dintre ceea ce au și ce consideră că ar trebui să aibă, în termenii statutului material și nonmaterial.

Teoria economică curentă a sărăciei nu ia în considerare aceste elemente, ceea ce duce la nevoia reconceptualizării noțiunii de sărăcie printr-o astfel de abordare care să încorporeze un model al omului și al comportamentului său.

O astfel de întreprindere și-o propune Efraim Gutkind în lucrarea sa „Modele ale comportamentului economic în rîndul săracilor americani *)” prima parte a acestei lucrări, „Conceptualizare și metodologie”, propunînd o nouă modalitate de conceptualizare și cuantificare a noțiunii de sărăcie. A doua parte a lucrării, „Rezultate și analiză”, prezintă pe scurt principalele concluzii ale analizei statistice și econometrice realizate. În cele ce urmează ne vom opri, însă, doar asupra problemelor cuprinse în prima parte a lucrării, considerînd că acestea acoperă o sferă mai largă de interes.

Sărăcia, prin natura sa, este un mod de viață și variatele aspecte ale acesteia nu pot fi considerate ca fiind separate, orice încercare de abordare parțială fiind așadar inadecvată.

Interdependența variabilelor ce descriu sărăcia poate fi de mai multe feluri; poate fi slabă, astfel încît dacă o variabilă se abate de la echilibrul stabil, sistemul va tinde să se întoarcă la acesta (un exemplu

*) Efraim Gutkind, *Patterns of Economic Behavior Among the American Poor*, New York, St. Martin's Press, 1986.

este relația dintre venit și educație); în al doilea rând, interdependența poate fi astfel încât, odată declanșat procesul, se va constata o deplasare cumulativă de la echilibrul stabil — aceasta fiind o interdependență explozivă. În sfârșit, interdependența dintre variabile poate fi astfel încât pentru mișcări mici interdependența este slabă, iar pentru mișcări mari este explozivă.

Deoarece conceptul de sărăcie include elemente ale unor discipline diferite, care interacționează în toate cele patru feluri descrise mai sus, diferențierea studiului sărăciei în cadrul diferitelor discipline — opinia autorului — pare a nu fi tocmai indicată. Mai mult, un studiu parțial în cadrul unei discipline poate produce rezultate incorecte, dacă nu ia în considerare influențele din partea unor elemente aparținând altor discipline.

Cadrul conceptual pentru cercetarea prezentată în această lucrare este dublu și anume, în primul rând sărăcia este un fenomen multidimensional, în al doilea rând, privațiunea trebuie înțeleasă ca un concept atât obiectiv, cât și subiectiv. Dimensiunile obiective cuprind condițiile reale de viață, iar dimensiunile subiective sintetizează sentimentele de privațiune pe care le încearcă săracii în cadrul condițiilor lor obiective.

În general, comportamentul uman poate fi analizat și conceptualizat în termenii a două clase de variabile: acele variabile care descriu individul (I) și acele variabile care descriu mediul individului (M). Comportamentul uman este considerat a fi rezultatul interacțiunii dintre aceste două clase de variabile, această relație putând fi descrisă de funcția $C = f(I, M)$.

Încercări de a dezvolta teorii ale comportamentului uman au fost făcute de către cercetători din diferite discipline. La o extremă se află teoria economică care descrie omul ca un animal rațional; la cealaltă extremă, teoria psihologică explică comportamentul uman în principal în termenii motivației și ai emoțiilor; la mijloc, teoriile sociologice explică comportamentul uman în termenii comportamentului de grup, social și cultural. Cele trei teorii amintite sînt considerate de autor ca nefiind adecvate pentru a descrie comportamentul uman, pentru că, în general vorbind, ceea ce o disciplină accentuează, cealaltă ignoră.

Schema psihologică nu este o schemă închisă. Nu există conexiuni inverse între comportamentul vădit al individului și modul în care acesta influențează mediul interior al subiectului în sensul atingerii obiectivelor, modificînd orientarea și/sau afectînd intenția individului de a acționa.

Mai mult, schema nu precizează felul în care obiectivele sînt create sau procesul prin care un anumit obiectiv și, în consecință, o acțiune finală, este aleasă. Schema vede individul ca nefiind constrins în alegerea obiectivelor sau în acțiunile sale.

Schema sociologică nu tratează acțiunea ca o componentă, ci drept un rezultat al interacțiunii dintre toate celelalte variabile. Ca și schema psihologică, aceasta nu precizează nici procesul prin care este făcută alegerea sau o acțiune este întreprinsă, nici constrîngerile individuale în luarea unor astfel de decizii și întreprinderea unor astfel de acțiuni.

În sfârșit, schema economică poate fi văzută ca un mod de a găsi o alocare optimă a unor resurse date pentru anumite opțiuni disponibile la anumite costuri. Însă posibilitatea conflictelor între diferitele opțiuni și rezultatul acestor conflicte sînt eliminate din această schemă. Realitatea din schemă este realitatea psihologică percepută de individ, care îl ghidează pe acesta în deciziile și în comportamentul său. În schemă, preferințele individuale sînt considerate ca fiind date, ceea ce elimină discuția despre conținutul și dinamica lor, deși prin proprietățile lor acestea sînt formulate. Mai mult, deoarece preferințele exprimă valori, absența formulării originii, compoziției și organizării lor, a schimbării lor de-a lungul timpului, lasă deoparte o problemă crucială a vieții reale. Așadar, schema nu poate descrie mecanismul de „feedback“ care conduce la reorientarea preferințelor, influențelor posibile ale comportamentului viitor sau procesul de învățare din comportamentul trecut.

În realitate, observăm diferite comportamente ale indivizilor, dar schema descrie un proces de luare a deciziei de către un individ reprezentativ. Pe scurt, schema este statică în natura sa și se concentrează doar asupra unui singur punct. Astfel, orice încercare de a descrie procesul dinamic de luare a deciziei prin această schemă poate eșua din punct de vedere conceptual. Schema prezintă doar acele componente ale comportamentului individual care corespund rolului individului în economie (consumator, producător, comerciant etc.) și nu și acele componente care au în vedere însuși individul și aspectele neeconomice ale vieții sale.

Limitele fiecărei scheme se manifestă, de asemenea, și în modul în care fiecare disciplină se raportează la problema sărăciei.

Abordarea psihologică se concentrează asupra efectelor psihologice ale privațiunii. Acestea includ desconsiderarea propriei persoane, diferite probleme de sănătate mintală, aspirații reduse și motivație scăzută etc.

Abordarea sociologică prezintă relația dintre individ și societatea în care acesta trăiește. În mod special, aceasta se concentrează pe probleme cum sînt valorile și normele din societate și efectul lor asupra individului sărac, participarea sa la activitățile comunității și în procesul politic, rolul unui grup de referință etc.

În sfârșit, abordarea economică prezintă resursele economice și posibilitățile de câștig ale persoanelor sărace, referindu-se în special la venit și avere drept cauze principale ale sărăciei și încercînd să „trateze“ sărăcia prin îmbunătățirea accesului la mecanismele care pot contribui la generarea de venituri sau averi (ca de exemplu, angajarea în muncă, creditele etc.).

Conceptul de sărăcie traversează însă toate cele trei discipline amintite și nu poate fi „capturat“ doar de către una din ele. De aici nevoia de a pune împreună toate elementele separate ale acestor teorii pentru a descrie comportamentul uman într-un sens mai larg.

În trecut, au existat cîteva încercări de a construi un sistem interdisciplinar pentru a descrie comportamentul uman, însă nu s-a făcut nici un efort pentru dezvoltarea unui sistem general pentru a analiza sărăcia. Cea mai apropiată abordare în acest sens a fost aplicarea acestor

teorii la marketing (pentru a descrie comportamentul consumatorului). Din acest punct de vedere se pare că cercetarea efectuată de autor reprezintă o muncă de pionierat.

În viziunea autorului, pentru explicarea comportamentului uman un punct central îl reprezintă conceptul de „excitație“. Excitația face simțurile mai sensibile față de stimuli, sporește capacitatea creierului de a prelucra informațiile primite, pregătește organismul pentru acțiune, scurtând astfel timpul de reacție. Stimularea poate fi văzută ca având două efecte paralele asupra sistemului nervos central. În primul rând, direcționează fluxul de neuroni (transmitând informații) către părțile creierului care realizează „gîndirea“ și procesul de luare a deciziilor. În același timp, provoacă o creștere difuză, neprecizată a nivelului de excitație, mărind alerta și furnizînd astfel un fundal mai adecvat pentru stimulii creierului — mecanismul de răspuns.

În schema de comportament propusă de prezenta lucrare, mecanismul de răspuns la stimulii din mediu depinde de nivelul de excitație. Schema descrie un proces continuu de creare și reducere a tensiunilor și mecanismul care îl controlează. Țelul său nu este de a descrie un caz izolat de creare și/sau reducere a unei tensiuni, deși acesta poate fi descris de schemă ca un caz special.

Schema poate fi văzută ca o buclă închisă constînd din cinci blocuri (sau cîmpuri) principale, iar mecanismul din interiorul buclei asimilează învățarea cu experiența personală.

Primul bloc reprezintă mediul „complex“, care poate fi subdivizat în componente economice și ne-economice.

Al doilea bloc reprezintă interiorizarea mesajului provenit din mediu în cîmpul socio-psihologic al individului. Aceasta depinde în mod fundamental de nivelul de excitație și cuprinde două procese diferite:

1. Individul poate să fie sau nu expus anumitor stimuli din exterior. Aceasta presupune existența unui mecanism prin care variabilele din mediu să fie transformate într-o subgrupă de variabile de „expunere“, selectate în conformitate cu raportul individului față de anumiți stimuli. Spre exemplu, grupul de referință poate determina ce anume va atrage individul.

2. Variabilele de „expunere“ pot să aibă sau nu un înțeles psihologic pentru individ, ceea ce implică existența unui mecanism prin care acestea să fie transformate în variabile de „influență“. Acest mecanism constă din structuri cognitive (predispoziție, atitudini și motivație), interacțiunea dintre variabilele de „influență“ și predispoziție, putînd, în special, schimba o predispoziție din pasivă în activă, iar apoi să transforme dispoziția în atitudini și motivație. Acesta reprezintă, de fapt, procesul de creare a tensiunii (dezechilibru — în termeni matematici) și formare a atitudinii față de obiectul din mediu.

Al treilea bloc constă dintr-un proces de căutare și evaluare a relației mijloace-scopuri între atitudinea față de un obiect particular din mediu (ca rezultat al creării tensiunii) și diferitele mijloace disponibile pentru a reduce tensiunile. În acest stadiu, este posibil să nu fie găsită

nici o alternativă fezabilă, singurul mod de a rezolva problema fiind acela de a reveni la vechile alternative existente în interiorul individului (un individ poate trăi sub tensiune pînă cînd este găsită o soluție).

Motivațiile rezultate din cel de al treilea bloc reprezintă intrările pentru cel de al patrulea bloc, care constiuie însăși acțiunea (comportamentul vădit).

Ultimul bloc, al cincilea, reprezintă mecanismul de „feed-back“ care închide bucla sistemului. Acest mecanism reacționează în ceea ce privește câmpul socio-psihologic al individului, experiența sa și poate avea, de asemenea, o influență limitată asupra mediului individului.

Această schemă, denumită de autor „Schema cuprinzătoare individ-societate“, a stat la baza reconceptualizării noțiunii de sărăcie în cadrul prezentei lucrări.

Făcînd o evaluare critică a diferitelor teorii despre sărăcie existente în literatură, autorul ajunge la concluzia necesității creării unui cadru mai larg, care să permită analiza sărăciei și a interacțiunii dintre oamenii săraci și societate în relație cu nevoile, dorințele și sentimentele individuale. În acest context, se impun a fi făcute cîteva precizări în legătură cu diferitele modalități de a privi sărăcia.

Conceptul de „sărăcie absolută“ definește familiile sau indivizii ca fiind în „sărăcie primară“, dacă cîștigurile lor totale sînt insuficiente pentru a obține necesitățile minime pentru menținerea randamentului fizic. Acest concept, devenit ulterior fundamentul pentru definirea „nivelului de subzistență“, se referea inițial doar la hrană. El însă a fost extins mai tîrziu, incluzînd și o serie de alte necesități decît hrana, stînd la baza abordării nevoilor de bază.

Definirea necesităților (inclusiv hrana) este însă foarte controversată. Spre exemplu, Marx consideră că, deși un element istoric și moral intră în conceptul de subzistență, totuși, într-o anumită țară, într-o perioadă dată, cantitatea medie de mijloace necesare pentru subzistența muncitorului este practic cunoscută. Mulți alți cercetători au criticat, însă, această abordare, înțelegînd prin necesități nu numai bunurile (mărfurile) indispensabile vieții, dar și orice altceva de care, conform obiceiurilor țării, ar fi indecent ca oamenii de cel mai jos nivel să fie lipsiți.

Mai mult, nivelul de subzistență nu este o valoare constantă, ci variază în funcție de caracteristicile fizice personale, climă și obiceiurile de muncă. Chiar pentru un anumit grup dintr-o anumită regiune cerințele nutriționale sînt greu de definit precis, determinarea „cerințelor nutriționale minime“ fiind adesea arbitrară. În plus, transformarea cerințelor nutriționale minime în cerințe de hrană depinde de alegerea mărfurilor, care, în schimb, depinde de obiceiurile de consum individuale. În sfîrșit, cerințele minime sînt mult mai dificil de definit pentru bunurile nealimentare. O rezolvare a acestei probleme se poate face presupunîndu-se că o anumită proporție din venitul total este cheltuită pentru hrană. Totuși, această proporție poate varia în funcție de obiceiuri și cultură, iar relația dintre venituri și cheltuieli, definită prin această proporție, nu este determinată.

Conceptul de „sărăcie relativă“, întâlnit adesea în analizele sociale ale sărăciei, apare în literatură în două forme diferite : o abordare obiectivă — condiții ale privațiunii — și o abordare subiectivă — sentimente ale privațiunii. Ultima reprezintă privațiunea „auto-resimțită“, lipsa respectului față de propria persoană și sentimentul excluderii de la diferite activități, în timp ce prima reflectă eșecul real de a obține minimul necesar definit de bunuri.

În realitate, condițiile privațiunii și sentimentele privațiunii nu sînt independente. Obiectele materiale sînt evaluate prin referire la modul în care oamenii le văd și chiar dacă sentimentele nu sînt exprimate explicit, ele sînt de regulă scoase la iveală prin selecția „atributelor“.

Conceptul de sărăcie relativă implică noțiunea de grup de referință cu care se fac comparațiile, alegerea unui astfel de grup fiind o problemă dificilă. Grupul cu care oamenii se compară pe ei înșiși nu este independent de activitatea politică și de sistemul socio-cultural al comunității în cauză, deoarece privațiunea include implicit unele noțiuni ca drepturi, norme, cinste și dreptate.

Versiunea economică a abordării sărăciei relative este introdusă de unii cercetători prin intermediul noțiunii de „decalaj“. Sărăcia, în conformitate cu această abordare, poate fi considerată ca decalaj între grupul cel mai sărac și restul comunității, mărimea decalajului determinînd modul în care săracii se consideră în cadrul societății.

Ar trebui menționat, totuși, faptul că deși „sărăcia“ și „decalajul“ sînt probleme apropiate și conexe, ele nu sînt identice. Un transfer de venituri de la o persoană din grupa de venituri mijlocii către grupul cu venituri mari mărește decalajul, dar nu modifică proporțiile sărăciei. În schimb, o creștere generală a veniturilor care menține decalajele poate duce la o reducere a sărăciei.

Cele două abordări ale sărăciei menționate mai sus au două elemente în comun : primul îl reprezintă individul cu problemele sale, iar al doilea mediul în care acesta trăiește.

Procesul interactiv dintre individ și mediul său generează tensiuni ca rezultat al diferențelor dintre felul în care un individ se vede pe el însuși (rolul unui grup de referință) și poziția sa reală, pe de-o parte, și al diferenței dintre ceea ce deține teoretic și ceea ce are în termenii statutului material și nematerial.

Astfel, spre deosebire de teoriile prezentate anterior, sărăcia este definită în lucrarea de față ca o condiție care implică o privațiune aspră, intensificată de evenimente potrivnice, și de obicei, dar nu exclusiv, asociată cu resurse economice neadecvate. Prin urmare, linia sărăciei, nu este clar marcată, dar are diferite niveluri.

Definiția propusă de autor conține atît dimensiuni obiective, cît și subiective. Cele obiective acoperă condițiile reale de viață, iar latura subiectivă reflectă sentimentele de privațiune pe care săracii le încearcă în aceste condiții. Cineva poate fi sărac în termeni obiectivi, și totuși el să nu se simtă așa („săracii fericiți“). Acestei categorii îi aparțin studenții, care fac „investiții“ în privința viitorului lor, în loc de a munci pentru a obține cîștiguri imediate, și care ar trebui considerați conform defini-

ției autorului ca fiind doar săraci temporari. La cealaltă extremă, există o limită superioară, în termenii condițiilor obiective, deasupra căreia cineva nu poate fi considerat sărac, chiar dacă el se simte într-adevăr astfel.

Conceptul de sărăcie sugerat de autor nu este doar o noțiune statică, ci și dinamică. În mod particular, acesta poate fi înțeles ca o suită de imagini singulare care descriu anumite condiții la un moment dat, în timp ce elementul subiectiv poate trasa anumite direcții posibile de acțiune în viitor.

Noul concept încorporează, de asemenea, aspecte referitoare la noțiunea de decalaj, care este definită acum prin referire la modul de distribuire a privațiunii pe grupe de venituri și avere; decalajul nu mai este determinat doar prin părți de venituri și avere, ci include și decalajul în șanse și în accesul la diferite piețe.

Pentru a contura mai bine noul concept de sărăcie, autorul prezintă o schemă rezultată din aplicarea modelului de comportament propus anterior la problematica sărăciei.

Schema constă din trei mari părți (blocuri): mediul, individul și interacțiunea dintre mediu și individ.

Mediul (blocul 1) este constituit din mediul săracilor și al „nesăracilor“. Primul reprezintă realitatea în care trăiesc persoanele sărace, în timp ce mediul „nesăracilor“ (grupul de referință) reprezintă simbolul și stilul de viață al mediului. Realitatea săracilor poate fi descompusă în elemente economice și neeconomice, în cadrul ambelor tipuri de elemente putând fi identificate trei tipuri de variabile: variabilele condițiilor obiective, ale constrângerilor obiective și ale șanselor obiective.

Primul set de variabile include elemente ale privațiunilor pe care le încearcă săracii: elemente economice — mediu nesigur, sănătate precară, dependență economică, disconfort fizic etc. — și elemente neeconomice — dependența socială, „cultura sărăciei“ ș.a.

Al doilea set de variabile include acele aspecte ale sărăciei care provoacă constrângeri pentru persoanele aflate în sărăcie. În acest caz, aspectele economice se referă la venituri și averi mici, lipsa mecanismelor de asigurare împotriva riscurilor, slaba educație, iar partea neeconomică cuprinde constrângerile legale, lipsa capacității de adaptare socială etc.

Setul șanselor obiective include accesul scăzut la posibilitățile de angajare, la piețele de credit, la o educație bună, excluderea de la participarea la activitățile cu caracter politic ș.a.

Al doilea bloc al schemei reprezintă interiorizarea mediului în câmpul socio-psihologic al individului. Tensiunile care sînt create între ceea ce individul crede că merită, între ceea ce vede la lumea din afară și ceea ce are în mod real reprezintă un rezultat al particularizării procesului în care sînt implicate modalitățile de percepere a statutului individual.

Al treilea bloc reprezintă o studiere și evaluare a raportului dintre atitudinile individului față de mediu și mijloacele alternative aflate la dispoziție pentru a reduce tensiunile.

Al patrulea bloc — acțiunea ca rezultat al procesului de studiere și evaluare — poate lua mai multe forme. De exemplu, individul poate lupta împotriva sărăciei prin părăsirea sistemului (emigrarea sau crima) sau în cadrul sistemului. Lupta în cadrul sistemului se poate exprima în două feluri: la nivel individual, prin educație, angajare în muncă etc. sau la nivel interpersonal, prin dezvoltarea relațiilor de muncă, acțiuni de grup etc. În sfârșit, dacă lupta împotriva sărăciei se dovedește a fi prea costisitoare, atât în afara sistemului, cât și în interiorul său, individul se va obișnui să trăiască în sărăcie.

Ultimul bloc reprezintă mecanismul de „feedback“ prin care individul evaluează rezultatele acțiunilor sale.

Avînd drept punct de plecare cadrul conceptual prezentat anterior, autorul lucrării a organizat și efectuat o cercetare selectivă pe un eșanțion care a cuprins persoane dintr-o comunitate de săraci din East Oakland, considerată „a fi una din cele mai sărace comunități din California“.

Instrumentul de culegere a datelor l-a constituit un chestionar alcătuit în jurul diferitelor componente ale sărăciei descrise anterior.

Subiectele acoperite de chestionar pot fi divizate în cinci categorii. Prima categorie cuprinde caracteristicile demografice, punîndu-se accent pe identificarea elementelor care apar în literatură drept cauze, explicații sau caracteristici ale sărăciei (statutul marital, numărul de copii, mărimea gospodăriei, date referitoare la capul de familie, grupul etnic, vîrsta, religia, statutul educațional, statutul socio-economic al părinților etc.).

Categoria a doua de întrebări s-a referit la caracteristicile economice, urmărindu-se să se identifice situația economică a subiectului și a gospodăriei sale. Astfel, respondenții au fost rugați să estimeze toate bunurile aparținînd membrilor gospodăriei, grupate în: avere totală (proprietăți, bunuri), economii (inclusiv acțiuni, obligațiuni), bunuri de folosință îndelungată, bijuterii și alte bunuri. De asemenea, subiecții au fost rugați să estimeze venitul total al gospodăriei în ultimele 12 luni, împărțite pe surse și persoane din gospodărie.

O a treia categorie de caracteristici urmărite în chestionar se referă la trecutul de muncă al subiectului în ultimii 10 ani, felul muncii asumate, condițiile de muncă, recompensele financiare. De asemenea, subiecții au fost rugați să precizeze numărul de luni din ultimii doi ani în care au fost șomeri. Un aspect urmărit separat și mai detaliat s-a referit la slujba pe care respondentul a avut-o sau încă o avea.

În categoria de „variabile ale calității vieții“ au fost incluse aspectele referitoare la identificarea diferitelor modele ale stilului de viață, examinate în corelație cu standardul de viață (statutul nutrițional și de sănătate, băutura și fumatul, obiceiurile privind odihna, participarea la activitățile politice și ale comunității, gradul de participare la activitățile de recreare și distracție, condițiile de locuit etc.).

Ultima categorie de caracteristici tratează aspectele nemateriale ale sărăciei, vizînd atitudinile și sentimentele individului față de problemele din primele patru categorii.

Bazat în cea mai mare măsură pe analiza datelor rezultate în urma cercetării selective efectuate, studiul prezentat în lucrarea de față aduce o contribuție reală la înțelegerea sărăciei și a săracilor, în general. Folosindu-se de metode statistice și econometrice, autorul demonstrează existența mai multor modele de comportament în rîndul săracilor americani, ceea ce poate avea importante implicații atît în încercarea de a explica sărăcia, cît și, sau mai ales, în combaterea acesteia.

VIOREL GHEORGHE